

maga is szíves támogatója a külhoni és itthoni magyarság kulturális-szellemi kötődéseinek, az emberi közeledéseknek. Külön köszönjük Bognár József professzornak, a Magyarok Világszövetsége elnökének közreműködését, aki őszintén, a kölcsönös megbecsülés hangján szól a külföldi magyarság és az itthoniak párbeszédéről, eredményekről és problémákról, valamint Graham Greene-nek, a világhírű angol írónak, hogy készülő regényének részletét közlésre átengedte a Vigiániának. Rónay László irodalomtörténész, kritikus most induló, a nyugaton élő magyar költőket bemutató sorozatában elsőként Tűz Tamás portréját rajzolja meg. Köszönjük valamennyi külföldi magyar résztvevőnek, barátainknak, Nagy Kázmérnak, Tűz Tamásnak, Keszei Istvánnak, Határ Győzőnek, hogy jelenlétükkel megtisztelnek bennünket.

Meggyőződésünk, hogy a különböző társadalmi rendszerekben, más-más nyelvű országokban lakó emberek közt a találkozás, ha nyílt és kölcsönösen szót értésre törekvő, szükséges és eredménnyel járhat. Ezt a célt szolgálja lapunk e havi száma, ezért biztatnak további sikerrel az anyanyelvi konferenciák, az anyanyelvi mozgalom egésze is.

RÓNAY GYÖRGY

ELSŐ SZENTJEINK

Negyvenöt esztendővel Szent István halála után, mintegy ünnepélyes megpecsételéseként annak, hogy népe véglegesen szívébe fogadta a kereszténységet, megtörtént az első magyar szentek kanonizálása. László király idejében, 1083-ban – olvassuk Szent Gellért legendájában – „a szentséges római egyház elvégezte, hogy a szenteknek tetemeit, kik Pannóniát, hirdetvén az igét, Krisztushoz térítették, mindeneknél nagyobb tisztességgel kell tisztelni”. Szent István és Imre meg a két zoborhegyi remete, Szent András-Zoerard és Benedek mellett ekkor nyilvánítják szentté a vértanú Gellért püspököt is. „Eljövén az apostoli székek követe – mondja a legenda –, Pannónia nemeseinek lón gyülekezése, és a szent vértanúnak teste szentté avatvatván Szent László királynak közbenjárására, vitetvén a királynak és hercegeknak tulajdon kezeikkel, illendő tisztességgel elhelyezettett ama helyen, hol is a szent vértanúnak érdemeiért a mennybéli kegyelem csodáknak kinyilatkoztatása által felette bőségest tündöklött.”

E szentek népi kultuszáról a haláluktól kanonizációjukig eltelt idő alatt bővebb adatokat csak a Gellért-legendá őrözt meg. Szent István nagyobbik életirata, melyet szerzője még 1083 előtt szerkesztett egybe, véget ér hőse utolsó intézkedéseinek elbeszélésével. Hartvik püspöknek Kálmán király kívánságára írt életrajza általánosságban csak annyit mond, hogy a sírnál a fehérvári bazilikában a szent király közbenjárásáért fohászodóknak „sok éven át” Isten megszámlálhatatlan jótéteménye nyilatkozott meg; a templomból – s ez a legendairódalomban közhelyszerű – éjszakánként angyalok éneke hallatszott s a koporsó felől édeséges illat áradt. Konkrét csodát azonban Hartvik a szentté avatás előtt nem említ. Nem említ a kanonizáció után írt, Hartviknak már forrásul szolgáló kisebb legenda sem. Elmondja ellenben, hogy a szent tetem negyvenöt esztendeig „elrejtve” feküdt eltemetetté helyén. Bármi volt is ennek az oka: feledékenység, háború dúlások, melyek elől a holttestet és ereklyéket biztos helyre, föld alá rejtették, vagy a káptalanban kitört „néminemű szakadás” és viszály, kétségtelen, hogy – mint a kis legenda írja – „a felette becses kincs a földben lappangott s a halandók megismerése elől elrejtve csak az Úr szemének mutatta magát”. Márpedig a népi kultusz általában szentek sírjához és ereklyéihez, hősök nyughelyéhez, tőlük fönmaradt vagy nekik tulajdonított fegyverekhez, páncélokhoz s egyéb

Részlet a szerző hátrahagyott tanulmányából.

tárgyakhoz szokott kapcsolódni. Szent István esetében azonban egészen a kanonizációig nem volt szem előtt se sír, amelyhez zarándokolhattak, sem ereklye, amelyet tiszteletben részesíthettek volna. Még ha Hartvik püspök szavait a „számtalan jótéteményről” többnek vesszük is kegyes szövegnél, legfőljebb éppen csak kialakuló, a temetést közvetlenül követő időkből megindult kultuszra vonatkozhatnak, mely aztán a koporsó és ereklyék eltűnése folytán abbamaradt. A szent király emlékének ápolása, úgy látszik, inkább a vezető rétegre korlátozódott s inkább politikai jellegű volt mindaddig, amíg a szentté avatás a népet is meg nem mozgatta.

Szent Imrét szintén Fehérvárott temették el; sírja minden bizonnyal osztozott apjáéban sorsában. Az ő legendája sem tartott fenn olyan adatokat, melyekből szentté avatása *előtti* népi kultuszra következtethetnénk. Két általánosságban mozgó megjegyzést tesz e legenda: hogy Imre halálának harmincadnapja a királyi városban, erényességének megnyilatkozó jelei miatt, gyász helyett öröm napja lett; meg hogy csodái leírás nélkül is oly híresek, hogy emléküket nemzedékről nemzedékre fog szállni. Konkrét esetet csupán kettőt beszél el a szerző, aki 1109 és 1112 közt írhatta művét. Az elsőt állítólag Konstantinápolyban hallotta volna egy „istenfélő caesariai kanonoktól”, ez pedig állítólag Eusebius érsek cselekedeteiben olvasta volna. E szerint a szent érsek, körmenetet tartva, látja és hallja, amint éneklő angyalok viszik égbe „halála óráján” Szent Imre lelkét. Ám e történet legfőljebb azt sejtetheti, hogy Bizáncban érdeklődtek a magyar királyfi iránt, akinek felesége talán görög hercegnő volt, s esetleg része lehetett a veszprémi görög apácázárda alapításában. Ami Eusebius caesariai érseket illeti, ő földi életében aligha láthatta Imre herceg megdicsőülését, hiszen nem kevesebb mint hatszáz esztendővel élt nála korábban. A legendáiról azonban ilyen és ehhez hasonló csodákról s látomásokról bőszégesen hallhatott is, olvashatott is, akár valóban Konstantinápolyban valamiféle „istenfélő kanonoktól”, kivel ottjártában találkozhatott, akár itthon, kolostorában; valószínűleg Pannonhalmán: gyakori mozzanat ez ugyanis a szentek életében s kedvelt motívuma a legendairóladalomnak mind Nyugaton, mind Keleten.

Szent Imre másik legenda említette csodája egy Konrád nevű némettel történt „a mi napjainkban”. Ez páncélban, testén láncokkal vándorol kegyhelyről kegyhelyre, lepecsételt levélben szörnyű gonosztettei jegyzékével, míg végre Fehérvárott álmában megjelenik neki Szent István s azt tanácsolja, kérje fiának, Imrének a közbenjárását. Sírjánál aztán valóban meg is történik a csoda: lepattannak a bűnös láncjai és bűnvallomása fehér pergamenlappá változik. Fábián prépost és papjai tüstént jelentik a történeteket László királynak és a püspököknek; ennek hatása alatt rendelné el a király zsinat tartását és a szent királyfi testének fölemelését.

A széttörtött lánc darabjait a zarándokok alighanem ott láthatták Szent Imre sírjánál, de valószínűleg nem a kanonizáció előtt. Konrádot ugyanis az elbeszélés szerint Szent István híre vonzza Fehérvárra: „Ezenközben boldog Istvánnak, Pannónia királyának híre, kinek sírjánál naponként történtek csodák, jelesnek tartatott”; márpedig ez a megállapítás aligha vonatkozhat más-korra, mint a kanonizálás *utáni* időre, amikor már valóban kimutatható ilyen szélesebb rétegeket átható, népi Szent István-kultusz.

Gellért püspök esetében e népi kultusz, életrajzában tanúsága szerint, halálától kanonizációjáig szakadatlan folytonosságú volt. A magyar nép kétségkívül szentnek tartotta és szentként tisztelte hivatalos szentté nyilvánítása előtt is. Vértanúsága másnapján „felette nagy siralommal” a Boldogságos Szűz pesti templomában temették el. Sírjánál már ekkor csodák történtek. „Aki csak a betegek közül az ő tetemét illette, avagy az ő vérét a földről fölvette, legott külön-külön nyavalyákból meggyógyult.” Nyugóhelye zarándokhely lett. Itt őrizték egy edényben összegyűjtött vérét, melynek „érintésétől sok betegek meggyógyultak”, szemközt a budai parton meg a követ mutogatták, melyen fejét széttörték s melyről vére folyt a Duna gyakori áradásai hét esztendő alatt sem tudták lemosni. A legenda négy olyan csodáról tud, mely közbenjárására itt, a pesti révnél történt: egy zsugorodott testű kisdéd, egy hályogos szemű német szűz, egy szerencsétlenül járt hajós és „egy szép orcájú, de fájós szemű hajadon” gyógyulásáról.

Hét évig pihent Szent Gellért teste a mai belvárosi templom helyén álló egyházban. Akkor utóda, Mór csanádi püspök és Fülöp, a Szűz Máriáról elnevezett csanádi bencés monostor apátja a hozzájuk csatlakozott nemesek sokaságával fölkereste András királyt s kieszközölte nála, hogy a vértanú földi maradványait átvihessék egykori székhelyére, Csanádra. Az esemény nagy zarándoksereget vonzott Pestre. Vakok, sánták egész tömege gyűlt egybe, számosan meggyó-

gyultak ruhája érintésétől, – abban a ruhában temették el, amelyben megöletett; – akkora volt a sokadalom, hogy nappal ki se tudtak menni a templomból, „éjjel indultak ki”. Alig haladtak valamicskét, ismét csoda történt: egy zsugorodott kezű asszony nyerte vissza egészségét a szent test érintésére. „A falvakból pedig és mind az egész csanádi tartományból elébe futottak a tetémnek az emberek, hogy ki őket a hitre térítette, érettek a Magasságnál is közbenjárni méltóztassék.” Az író két közkeletű legenda-motívumot is beleszó a transláció történetébe: a koporsós szekeret húzó barmok útközben se nem ettek, se nem ittak s oly vígan üggettek, mintha nem is éreznék a terhet; a Maroson pedig magától ment át a hajó a tetemmel.

A folyó túlsó partján a Boldogságos Szűzről nevezett bencés monostor szerzetesei és a püspöki Szent György székesegyház kanonokjai papi díszbe öltözötten várakoztak; fölemelték a koporsót és processzióban vonultak vele a monostori templomba, melyet a legenda szerint Gellért maga jelölt ki temetkezési helyéül, megnyerve elhatározásához a pápa hozzájárulását is. Hogy az írónak ez az „apostolica auctoritas”-ra való utalása, melyet semmi más adat nem támogat, milyen alapon nyugszik, nem tudjuk. Annyi kétségtelennek látszik, hogy a monostor és a káptalan közt idők folyamán vita keletkezett a holttest és az ereklyék fölött; mindkét fél magának követelte őket, a bencések a szent akaratára és úgy látszik valaminő pápai engedélyre hivatkozva, a kanonokok pedig azon az alapon, hogy mint alapító püspököknek, a székesegyházban kellene nyugodnia. A legenda előadása a monostor igényeit támogatja: szerinte a kanonokok Fülöp apát tiltakozása ellenére is átvitték a koporsót a székesegyházba; hanem ott a halottvivők sehogyan sem tudták letenni, vissza kellett térniük a bencések templomába, ahol aztán a tetem olyan súllyal nehezedett rájuk, hogy nyomban le kellett helyezniük a földre.

Eltemetni azonban egyelőre nem lehetett „a népnek sokasága miatt”. Akkora volt a tömeg s olyan fogyhatatlan, hogy az egyházban „némi heteken át istentiszteletet sem tarthattak”. Végül is a papság úgy határozott, hogy tort ad a népnek. „És mikor összegyűltek a torozásra, az apát a püspökökkel és szerzetesekkel az ajtókat bezárván a tiszteletreméltó tetemet tartozó tisztelettel és tisztességgel eltemette.” Ereklyéit: kámzsás ruháját, amelyben megölték, teveszőr köntösét, önsanyargató eszközeit, szöges övét és ostorát, a Duna partjáról kiemelt véres követ, melyen kiszenvedett, s bizonyára az összegyűjtött véret tartalmazó edényt is, sírja fölé helyezték.

Mint addig a pesti volt, úgy lett ettől fogva zarándokhely Szent Gellért csanádi sírja. Látogatottságát alighanem csak fokozta a kitett gazdag ereklyekincs, és talán az is, hogy a szent vértanú – úgy látszik – főként a nyomorékokat és betegeket pártfogolta: följegyzett csodái, egyetlen egy kivételével, mind gyógyulások. Még ravatalon feküdt, mikor egy Péter nevű félszemű papnak visszaadta látását. Később Becs ispán feleségét, „ki hajdanában Ajtony feleségei közül való volt” s kit maga Gellért kereszttel meg, gyógyította ki nehéz hidegleléséből. Egy kisgyereket kígyó mart meg; szülei a sírhoz viszik s a fájdalom megszűnik, a daganat lelohad. Egy asszonyt megszáll a gonosz lélek, de mihelyt a koporsóhoz megy, eltávozik belőle az ördög. A székesegyház egyik kanonokját súlyos zsabájától szabadítja meg. Fönnmaradt egy köntöséhez fűződő csoda emléke is. Egy parasztember arcát oly iszonyúan elcsúfította a fekély, hogy már be se engedték a monostor kapuján; ám mikor a szent vértanú köntösét botra tűzve a fekély fölött keresztalakban ide-oda vonták, „miközben a nép messze állott”, a szörnyű var leesett s a parasztember meggyógyult.

A csodák szereplői közt minden rendnek és rangnak akad képviselője; van férfi és nő, gyermek és felnőtt, főrangú asszony, egyházi férfi és egyszerű parasztember. Ha leszámítjuk is az események után több századdal egybeszerkesztett nagyobb Gellért-legenda szerzőjének a transláció leírásában elkövetett valószínű túlzásait: már magukból a tényekből, a csodák száraz jegyzékéből is kiviláglik Szent Gellértnek az a vértanúsága napjától fogva szakadatlanul élő népi kultusza, amelyet a kanonizáció csupán szentesített, hivatalos egyházi jóváhagyással látott el.

* * *

Első szentjeink földi maradványainak fölemeltetése országos ünnepek középett, a nép széles rétegeinek részvételével ment végbe. Szent István elevációjakor akkora tömeg gyűlt egybe, hogy nem fért be a templomba. „Isten, aki csodálatraméltó az ő szentjeiben – olvassuk a Hartvik-féle legendában –, bőségesen árasztva kegyelme jótéteményeit, csodáknak jeleivel mutatta meg jelen-

létét az üdvösséget esedezőknek mind a bazilikában, mind a bazilikán kívül”, tehát azoknak is, akik bejutottak a székesegyházba s jelen lehettek a földalatti sír megnyitásánál, „odafuthattak”, mint a kis legenda mondja, de azoknak is, akik kint rekedtek. Számos csodálatos gyógyulás történt. Hartvik közvetlenül a sír fölnyitása előtt hármat említ: Caritas bakonyosmlyói apáca látomását, hogy addig nem tudják elmozdítani a koporsót fedő követ, míg László szabadon nem bocsátja Salamont; egy béna ifjú gyógyulását, s egy hétesztendő fiúcska fölépülését, kit a csoda fölötti nagy örömeben könnyezve maga László emel föl a földről s visz ölében az oltárhoz. A kis legenda szerint vakok szemük világát, inaszakadtak épségüket kapták vissza, fájdalomtól megszálhattak enyhülést nyertek; Hartvik pedig Lukács evangéliumát idézi: mintha azok az idők tértek volna vissza – mondja –, midőn mind, akiknek betegek voltak, Jézushoz vitték s az Úr meggyógyította őket. Szintén Hartvik említi a kanonizáció után egy Mechtildis nevű főrangú hölgy fölépülését halálos betegségéből a szent király közbenjárására; egyébként – teszi hozzá –, a többi csoda elbeszélését a Magyarországon működő „számlálhatatlan tudósokra” hagyja. Mégis fenntartott egy adatot, mely jellemzően világít rá Szent Istvánnak a kanonizáció után megindult népi kultuszára. Mikor az eleváció híre kezdett széltében elterjedni – írja –, az ország valamennyi vidékéről özönlöttek a sírhoz, akiket valami betegség gyötört; és sokan, mert gyöngeségük miatt nem bírtak elzarándokolni Fehérvárig, útközben nyertek gyógyulást. Ezek azután ott, ahol egészségüket visszakapták, a csodálatos esemény emlékére nagy kórákásokat hordtak össze. Ilyeneket – jegyzi meg –, még hosszú idő múltán is látni lehetett.

Hogy valójában honnét eredtek, mik voltak ezek az útmenti kőhalmok, nem tudjuk. Talán pogány babonával álltak kapcsolatban: a gyógyultak esetleg jelképesen ilyen kórákások alá temették el betegségüket. Az is elképzelhető azonban, hogy a vallásos népi képzelet az utak mentén akkor még gyakori római maradványokhoz, jelzőkövekhez fűzte egyes Szent István közbenjárására történt csodás gyógyulások emlékét s Hartvik ilyen friss népi hagyományt rögzített meg.

Szent István kultuszának, a sírjához zarándoklásnak egyébként érdekes emlékét őrizte meg Szent Günther csodáinak gyűjteménye. Egy Lőrinc nevű gazdag pannóniai nemesről beszél, aki azért kereste föl Szent István sírját, hogy bénaságából kigyógyuljon. Álmban megjelent neki a szent király és Günther nyugvóhelyéhez utasította, ahol a legenda szerint Lőrinc valóban vissza is nyerte egészségét.

Ami Szent Gellértnek a szentté avatás utáni kultuszát illeti, legendája csak egy kései adatot említ: azt, hogy Nagy Lajos anyja, Erzsébet buzgó tisztelője volt a vértanúnak és közbenjárására kigyógyult betegségéből, amiért aztán hálából 1361-ben új sírt emelt neki és új tartókat készíttetett ereklyéinek. Ám ha a legenda nem is szólt róla, bizonyos, hogy Gellért maradványainak csanádi fölemeltetése, melyen maga László király vitte hercegeivel a koporsót, még fokozottabban mozgatta meg a népet, kiváltképpen a keleti részeken, mint harminc esztendővel előbb a Pestről Csanádra való átvitel; s az is bizonyos, hogy a kanonizáció után még többen s még buzgóbban zarándokoltak a sírhoz, mint annak előtte.

Mintegy négy évszázaddal a szentté avatás után a ferences tudós és szónok, Temesvári Pelbárt szolgált érdekes bizonyosságot arról, hogy Gellért püspök alakja, csodáinak története nemcsak az írástudókat, nemcsak az egyháziakat foglalkoztatta, hanem a népet is.

A nagyobb legendában fennmaradt jegyzék négy olyan csodát említ, amely a szent első nyugvóhelyén, „a pesti révnél”, az itteni Boldogasszony-templomban történt. Köztük a harmadik a következő: „Néminemű hajós, megesvén a dolog, hogy kezének ujjait evezéskor megtörte s ujjai meg is görbültek és kitekeredtek, ki is nagy fájdalommal és kiáltással és jajgatással a szent tetemhez eljőve, mit is mikor megérintett, legottan meggyógyult”. Ha mármost figyelembe vesszük, hogy az egyes szentek ünnepén mondott prédikációk sokszor a legendák nyomán készültek; ha figyelembe vesszük, hogy a velük vagy közbenjárásukra történt csodákat akár róluk szóló, akár egyéb szentbeszédekben örömet hozták elő példaként; ha figyelembe vesszük végül, hogy a népeket a csodákat és példákat, különösen a képzelet- és szemléletvilágához leginkább illőket, mint önálló történeteket jegyzi meg, sőt esetleg más, neki kedvesebb szentekhez hozzá is kapcsolja: nyilvánvaló, hogy az a csoda, melyet Pelbárt beszél el, a főtebb említettnek kerekesebb s a Maros vidékére lokalizált változata. Ő ugyanis „gyümölcsöskertjében”, *Pomerium de Sanctis* című, 1489-ben elkészült s 1499-ben Hagenauban nyomtatásban megjelent szentbeszéd-gyűjteményében, rövid kivonatát adva Szent Gellért nagyobb legendájának, annak végén a következő történetet mondja el:

Mór csanádi püspök elkéri András királytól Gellért tetemét; szekerre teszik s viszik Csanád felé a koporsót. A két ló nem eszik, nem iszik, vígan üget a Marosig. Ott hajón kell átszállítani a tiszteletreméltó testet. Csakhogy a kompot semmiképpen sem tudják elmozdítani a parttól. Az egyik révész keze az evezőrud és a hajó pereme közé szorul; három ujjá kitörök; kínjában káromolni kezdi a szentet. Ekkor – „úgy mondják”, „fertur”: jegyzi meg Pelbárt –, hang hallatszik: „Míg Mór nem jön, nem megyek”. Mikor a püspök végre megérkezik, a komp égi indításra evezés nélkül átsiklik a túlsó partra. A menet a Boldogasszony-templomába viszi a koporsót, a hajós pedig bűnbánatra indulva odafut a sírhoz s a szent férfit érdeméért visszanyeri elvesztett három ujját.

Azokat a csanádiakat, akik a prédikációkban gyakran hallhattak Szent Gellért csodáiról, nyilván megragadta a zúzott kezű pesti révész gyógyulásának története. A Maros a legrégebb időktől fogva fontos vízi út, erre szállították Szeged felé az erdélyi hegyekben bányászott sót; Csanád egyébként is átkelőhely, forgalmas rév s hajós népek, révések is laktak a városban. Mi sem természetesebb, minthogy képzeletüket foglalkoztatta a „néminemű hajóssal” esett pesti csoda. Az esemény színhelye aztán a messzi, idegen Pest helyett a népi hagyományban lassankint Csanád lett, idejéül pedig önként kínálkozott a Maroson való átvitel. A népi legendaalakulás azt is megakarta magyarázni, miért nem lehetett elindítani a kompot: így kerülhetett a történetbe Mór püspök, Szent Gellért munkatársa és utóda a püspöki székben; a gyógyulás elbeszélését pedig kikerekítette egy, a legendairódalomban szélében ismert motívum: hogy a szentet káromló balul jár, de bűnét megbánva visszakapja épségét.

Bár azok a többé-kevésbé romantikus hipotézisek, melyek krónikák, legendák egy-egy kerekesebb részletében nyomban a népi képzelet költői munkáját sejtették, általában nem nyertek igazolást: ezúttal minden okunk megvan rá, hogy Pelbárt Gellért-legendájának ezt a végső szakaszát a népi legenda-továbbképzés termékének tekintsük. Erre vall a történetnek a „pesti” változattal szembeni kikerekítése, Mór püspök indokolatlan, talán valami homályos emlékezésre visszamenő szereplése s erre végül a befejezés is: tehát mindaz, ami a pesti csoda leírásából hiányzik. Erre vall Pelbárt „fertur”, „azt beszélük” megjegyzése is; eszerint nem írott forrásból veszi, amit mond, hanem hallomásból értesült róla. S értesülhetett is, hiszen a csanádi egyházmegye területéről származott, onnét, ahol e legenda élhetett a nép közt is, s ahol egyébként Pelbárt rendjének, a ferencesek szalvatoriánus ágának kolostorai is álltak.

* * *

A kanonizáció ideje, Szent László kora első virágkora a középkori magyar keresztény kultúrának. A Szent István halálától eltelt fél évszázad alatt a nép lelke, nem minden vihar nélkül ugyan, fokozatosan megnyugodott, fokozatosan letett ősei szokásairól s elfogadta, átélte a kereszténységet; a lapangó indulatok megcsendesedtek, a pogányság parazsa kihamvadt.

„Miótán Szent István király Krisztushoz térítette Magyarországot – írja a krónika –, ez kétszer fordult vissza a pogánysághoz. Egyszer András király idejében, másodszor Béla király idejében.” A lázadásában, úgy látszik, jelentős szerepe volt az idegenek elleni gyűlöletnek s a terhek, dézsma, tized miatti elégedetlenségnek. A zendülés az új hit ellen alighanem azokból a rétegekből indult ki, vagy legalábbis azokban találta meg támogatóit, amelyek leginkább lázadoztak a terhek ellen.

Az első forrongás előzményeiről a krónika elmondja, hogy Magyarország „némely mágnásai”, Visca, Bua, Buhna és rokonaik, látva az ország szomorú sorsát és Péter zsarnokoskodását, hívek maradtak a Szent István nemzetségéből származó hercegekhez, a megvakított Vazul fiához, a Lengyelországban élő Bélához s az onnét Lodomériába, majd Oroszországba vándorolt Andráshoz és Leventéhez; támogatták őket s azon igyekeztek, hogy utat készítsenek nekik a trónra. Péter árulás folytán megtudta terveiket; a nemeseket elfogatta, egyeseket kivallató fára akasztva megöletett, másoknak a szemét vájatta ki. „Akkor Magyarország nemesei, látván népük bajait, Csanádon egybegyűltek és tanácsot tartva egész Magyarország ünnepélyes követeit elküldték Oroszországba Andráshoz és Leventéhez”; hűséget fogadtak nekik és kérték őket, szálljanak le Magyarországba és szabadítsák meg népet a németek dühétől.

Szent Gellértnek nem sokkal a szentté avatás után írt kisebb legendája minderről semmit nem beszél; a későbbi, nagyobb legenda pedig elhagyva azt, hogy a tanácskozás helye Csanád volt, erre vonatkozó elbeszélését nyilván a krónikából veszi; semmi közvetlen adatunk nincs tehát arról, volt-e és ha igen, milyen kapcsolata volt Gellértnek a Péter ellen összeesküvő főurakkal. Mindenesetre nagyon valószínűnek látszik, hogy volt. Mert ha Péterhez szít, a hercegek pártja aligha épp az ő székhelyén gyűlekezik tanácskozásra; ha pedig ott gyűltek össze, nehezen képzelhető el, hogy olyan kiválóan tekintélyes főpap, mint ő, valaminő módon részt ne vehet volna a megbeszélésekben, ha közvetlenül nem is, legalább közvetve. Am egyébként is alaposan gyanítható, hogy Péter ellenzékéhez tartozott.

Mint meggyőződéses híve annak a középkorban általános – többek közt Szent István intelmeiben is leszőgezett – elvnek, mely szerint az uralom jogosságának föltétele, hogy a fejedelem helyesen, „recte”, azaz az igazságosság, kegyesség és békesség szellemében uralkodjék s mely szerint a békétlen, igazságtalan és hitetlen király tirannussá válik s elveszti jogát az uralkodásra: Szent Gellért bizonyára éppoly határozottan elítélte második országlása alatt Pétert, aki „a német király hatalma által fölfuvalkodva már nem uralkodott, hanem inkább zsarnokságának kegyetlenségével elnyomva ostorozott”, mint rövidebb előtte Abát. A tüzes kemencébe vetett három bibliai ifjú énekéről élete végén írt elmélkedésében, egyetlen fönmaradt művében, a *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*-ban több olyan megjegyzést is találunk, amelyre nyilván részben Aba, részben s talán még inkább a trónra német segítséggel visszatért Péter erőszakoskodásai adtak alkalmat. Így szól többek közt arról, Szent Pálnak az efezusiaknak írt levelét fejtegetve, hogyan kell az igazi kereszténynek Isten fegyverzetébe öltözve ellentállnia a világ bűnökben tobzódó, tehát ördög szolgálatára vetemedett fejedelmeinek; így bélyegzi meg az investitúrára való törekvéseket: előbb általánosságban a papok elleni hatalmaskodásokat, a püspökök megfélemlítését és adó alá vetését, utóbb pedig már nyíltan Magyarországra utalva – „szóljon Germánia és Pannónia se hallgasson” –, a világias életű egyháziakat, meg aminek e fegyvelmezetlenségét következmenyei: azt, hogy a világi hatalom illetéktelen beavatkozásával tanulatlanokat helyez egyházi méltóságokba; olyanokat – mondja –, akik jóformán meg sem tanulták még a zsoltárokat „vix psalmis auditis in schola cathedras arripuerunt episcopales”. Így fejt ki végül a királyságnak közkeletű, királytűkrök sorozatában kézzől kézre szálló, az *Intelmeknek* is alapjukul szolgáló elméletét. „Ő világ ámitása – írja –, ő emberiség ostobasága! Inkább dicsérni a férgek étékül szolgáló embert, mint azt, aki által a királyok uralkodnak és a jót elhatározzák: szétszórja az Úr, mondja a zsoltáros, azoknak csontját, akik embereknek akarnak tetszeni. Mert valójában csak az mondható királynak, aki maga is Isten szolgája. Isten kezében van, szól az írás, szíve a királynak, vagyis Isten szolgájának, aki magát – („rex qui se regit”) – az erényekre, nem pedig a bűnökre, az örök életre, nem pedig a kárhozatra, Isten dicséretére, nem pedig a világ magasztalására igazgatja. Akik pedig csak azért uralkodnak, hogy királynak nevezék őket, nyúzzák a népet, adókat követeljenek, magukat magasztalják s mindent hiú nevükre fordítsanak a világ ízlése szerint: nem királyok azok, hanem fölforgatók.” S hozzát teszi: „Aki a nép bűnei miatt uralkodni engedni a képmutatót, *hypocrita homo*-t – (ahogy ezt a *Deliberatio* egy korábbi részében kifejti) –, az, tudniillik Isten *ad praesens*, jelenleg is eltűri, hogy ilyenek legyenek hatalmon.”

Hogy a „hypocrita homo” kifejezés és az „ad praesens” kitétel Péterre vonatkozik, az nyilvánvaló. Szent Gellért, mint a „rex christianus” eszményének híve, áll szemben a zsarnokká züllött Péterrel; s hogy véleményét nem rejthette véka alá, gyanítható abból a bátor határozottságból, amellyel kevéssel előbb Abával szemben föllépett, de gyanítható magából a *Deliberatio*-ból is, így főként abból a részletéből, mely a hatalom előtt meghunyászkodókat, világi tekinteteknek hódolókat, fejedelmek törvénytelenégeivel megalkuvókat kárhozza. „A mi látóink – mondja (látóink, *videntes*: mert az előzőkben prófétákról volt szó) – sajnálatos módon nem a nyilvánosság előtt kiáltanak, hanem magukban morgolódnak, engedelem és kérdés nélkül pisszenni se mernek, nehogy megsértsék a király fülét. Hogyan szólhatnánk, mondják, a király tetszése ellenére? Haragra gerjed, dühösség a fegyvere, s mi még hangoskodni merjünk?” Az ilyenek inkább színelnek mosolyt, mint hogy Isten erős igéjét hirdessék; nem is igen különböznek azoktól, akik a babiloni király szobrát imádták.

Az elégedetlen uraknak tehát bizonyára jó okuk volt rá, hogy éppen Csanádon tanácskozzanak. Annál is inkább, mert Gellértben, Szent István bizalmasában és munkatársában ugyan-

nak a szellemnek láthatták örét és képviselőjét, amelynek érvényre juttatására maguk is törekedtek.

Az Árpád-fiak visszatértek kirobbant pogány mozgalom nem az ő körükből indult ki. Az esemény, mely döntő elhatározásra készítette őket, Visca, Bua és Buhpa kivégzése volt, ez utóbbiakról pedig világosan megmondja a krónika: „Az országot – illetve uralmat, *regnumot* – Szent István király nemzetségének, ki őket szerette és fölemelte, minden erejükkel visszaállítani igyekeztek”. Péter ellen éppen Szent István politikájának hívei, emlékének tisztelői, művének őrei fogtak össze, olyanok tehát, akik ennél fogva a kereszténységhez is szilárdan ragaszkodtak. Állásfoglalásuk egyik lényeges indítéka éppen az lehetett, hogy Péter ténykedései már-már összemomlással fenyegették a Szent István-i koncepciót. Az utasításban, melyet a hercegekhez küldött követeknek adtak, ez a kérés is szerepel: védjék meg a népet a németek dühétől. Péter ugyanis, miután Aba palotaforradalma elűzte, Regensburgba futott sógorához, Henrik császárhoz, hűbérül ajánlotta föl neki az országot s 1044-ben az ő segítségével foglalta vissza trónját. Henriktől német testőrséget kapott, magát németekkel vette körül, az állásokba németeket ültetett; az ország a német császár hűbéri tartománya lett, függetlensége elveszni látszott. Holott Szent István éppen ezt a közvetlen Nyugatról fenyegető veszedelmet akarta elhárítani tervszerű latin tájékozódásával, többek közt azzal is, hogy a pápától kért koronát, nem pedig a császártól, ami egyben annak hűbéruraságát jelentette volna, ami ellen a Szentszék később, Salamon idejében erőteljesen tiltakozott is; továbbá azzal, hogy az ország keresztény megszervezését, a keresztény művelődés megalapozását nem annyira német, mint inkább latin–francia orientáció jegyében hajtotta végre, aminek a francia s olasz papok szerepe mellett kiváló bizonyosága Árpád-kori liturgiánk kétségtelen francia, észak-franciaországi eredete. Az elhatározás, hogy Vászoly fiait visszahívják, Szent Istvánnak nemcsak nemzetségét, hanem politikáját is újra jogaiba akarta iktatni. Jellemző, hogy András első rendelkezése trónralépte után éppen a pogányság szertartásainak megtiltása és Szent István törvényeinek visszaállítása volt. Még külsőségekben is szembeűnik az országalapító hagyományaihoz való visszatérés. András pénzein Szent István pénzeinek föliratát újította föl s nyugati minták követése helyett egyszerűen lemásoltatta a maga számára nagybátyjának pecsétjét. A pogány mozgalom, csalódva reményeiben, úgy látszik, komolyabb ellenállás nélkül elűlt.

Pedig nemcsak hirtelen föllobbant láng lehetett. A keleti részeken a forradalom parazsa ott izzott már azelőtt is, hogy az urak követeiket elküldték Csanádról a hercegekhez. A *Deliberatio* lapjaira be-beszűrődik a készülő zendülés földalatti moraja. A teológiai fejtegetések közepett megjegyzések bukkannak elő, amelyek több-kevesebb világossággal a pogányság mozgolódásaira céloznak. „Ma is sokan vannak – olvassuk egy helyütt –, akik újra hozzáidomulnak ahhoz, amiről egykor lemondtak.” Másutt a „kárhuzatos bálványok tisztéletét” ostorozza Szent Gellért, mert szerinte ez „minden bajnak oka, kezdete és vége”. Panaszodik a bűnök: gyilkosság, tolvajlás, hűtlenség, lázongás, lelki nyugtalanság és egyebek elharapódzása miatt, nem feledkezve meg a házasság tisztasága elleni vétkekről sem, ami a pogány többnejűséghez való visszatérésre vonatkozhat. Bálványok emeléséről és imadásáról, a hasukat istenüknek tartók tobzódásáról, pogány éjszakai lakmározásokról is beszél.

De beszél egyebekről is. Így arról, hogy vannak, akik a halottak lelkéért keresztény módra följánlott alamizsnákat visszakövetelik. Elképzelhető, hogy e célzás Aba vagy Péter hatalmaskodó tisztviselőit illeti, akik egyes, az egyház javára tett alapítványokat és adományokat visszavettek. De utalás lehet ez a pogányságra is. A kereszténység ugyanis, mint köztudomású, a pogány szokásokat, hacsak a lélek kára nélkül erre mód nyílt, nem annyira kiirtotta, mint inkább „megkeresztelte” s új értelmet adott nekik. Így történt például a pogány temetkezéseknél szokásos loáldozatokkal is. A lovat, melynek egyes részeit azelőtt a halottal együtt a sírba tették, most már nem ölték le, hanem az egyháznak ajándékozták. Lehet, hogy a pogány szokásokra visszatérők ilyen adományokat követeltek vissza.

A *Deliberatio* szövege alapján azonban egy harmadik – s a szöveg szerint az előzőknél valószínűbb – föltevés is megkockáztatható. Szent Gellért terminológiája ugyanis világosan megkülönbözteti a pogányt és az eretneket. Mídon például azt fejtegeti, kik azok a gonoszok, akik Szent János szerint az ördögtől valók s porukat elfújja a szél, „ergo impii – írja – haeretici et judei et pagani admittendi”, az eretnekek, pogányok és zsidók azok. Márpedig az adományok visszakö-

vetelésével kapcsolatban Gellért nem pogányságról, hanem határozottan eretnekségről beszél: „omnibus saeculis inaudita haeresis”-nek, eddig sosem hallott eretnekségnek minősíti ezt az eljárást. Pár sorral odébb pedig azt mondja: „Majdnem egyhangúan tagadják mindannyian a test föltámadását, amely gonoszságnál nincs nagyobb vétek a világon”. Meglehet ezek szerint, hogy a délkeleti részeken a pogányság nyugtalankodásán kívül – mint látni fogjuk – még egy, a test föltámadását tagadó, a Balkánról, „a tévtanok nélkül élni soha nem akaró szerencsétlen Görögország” felől beszivárgó manicheus-bogumil tévelygés is fölütötte a fejét.

Az mindenesetre bizonyos, hogy túl a Tiszán, Gellért püspök egyházmegyéjében is komoly jelei mutatkoztak a pogány ellentállásnak. Erősítették ezt az események is. Péter, s amit Péter második uralmából a legközvetlenebbül tapasztalt: idegen adószedőit gyűlölte a nép. Kétszeresen gyűlölhette Aba országlása után. Aba ugyanis, minthogy joga a trónra nem volt s nem bízhatott a vele egyenrangú, királyságának jogosságát kétségbe vonó erőszakosságai miatt elégedetlen urakban, mint a krónika mondja, „megvetve az ország nemeseit, mindig a paraszttokkal és nemtelenekkel közösködött”, azok rovására a népnek kedvezett és „azt vélte, hogy minden közös az uraknak a szolgálkával”. Péter visszatérével ezek az állapotok megváltoztak; Aba pedig éppen kormányzása utolsó esztendejének tavaszán járt a keleti részeken s Csanádon; érthető hát, ha errefelé a nép, Aba kommunisztikus elvei után, háborgott a dézsma és tized újonnan való beszedése miatt, visszakívánta a pogányságot, melyben ilyen szolgáltatások nem terhelték, s melyben idegenek – mint Péter német és olasz adószedői – nem hatalmaskodhattak a magyarokon.

A nyílt lázadásra csak alkalom kellett, s a Péter letételére irányuló kísérlet ezt is meghozta. A hazatérő hercegek elé, élén a pogány módra nyírt és lóhúst áldozó Vatával, egész sereg tódul s „ördögi ösztönzésre fölgyulladva” azt szabja ki támogatása föltételéül, „engedjék az egész népet a pogányok szertartása szerint élni, a püspököket és klerikusokat megölni, az egyházakat lerontani, a krisztusi hitet eldobni és bálványokat imádni”. Miután András kénytelen-kelletlen enged követelésüknek, „mert egyébként Péter király ellen nem viaskodtak volna”, azok papokat ölve, templomokat rombolva s idegen előljárókat elűzve követeket menesztenek Péter váraiba, András és Levente amaz állítólagos parancsával – mert nem parancsot adott nekik András a pogányságra, hanem csak engedélyt –, hogy „a püspökök a klérussal ölessenek meg, a dézsmálókat meg kell gyilkolni, visszavétessek a pogány hagyomány, teljesen eltörrendők a pénz és élelemgyűjtések az ő németjeikkel és olaszaikkal, Péter emléke pedig vesszék el örökre és azon túl.”

A krónika előadásából kiderül, mennyire egybefonódik a lázadásban az idegengyűlölet, az adózás megtagadása s a tizedben részesülő klérus üldözése a pogányságba való visszakíváncsozással. S kiderül az is, hogy az eseményekben két külön mozgalom szerepel. Az egyik a Szent István hagyományaihoz ragaszkodó s az ország jövőjét féltő uraké, s ebben volt valaminő – alighanem jelentős – része Szent Gellértnek is; a másik a Tiszántúlról kiinduló és bizonyos fokig „parasztforradalom” jellegű zendülés, és ennek lesz vértanú áldozata Gellért.

Tizenégy esztendővel később még egyszer föltámadt Magyarországon a pogányság. Szent István óta másodszer, és utoljára. A zendülés ezúttal is a Tiszántúlról indult ki és alighanem megint Vata családjának és híveinek köréből. Alkalmat rá, mint az elsőre is, polgárháború adott: Andrásnak és Bélának a trónöröklés miatti viszálya.

András ugyanis, mint a krónika előadja, nem sokkal azután, hogy hatalomra jutott, behívta Lengyelországból öccsét, Bélát, hogy akivel együtt viselte a bajt, most együtt örvendezzék a jóban. „Sem örökösöm nincs, sem testvérem kívüled – üzente neki. – Te légy nékem örökösöm, te következzél a királyságban.” Béla haza is tért, megkapta az ország harmadát, és „nagy békeességben élt a király és a herceg” mindaddig, amíg András, veszélyben látva fia, a gyermek Salamon királyságát a népszerű Béla miatt – ki egyébként már Salamon megkoronázásáért is „súlyosan méltatlankodott” –, öccsével meg nem hasonlott. Ekkor történik a várkonyi találkozó, a korona és a kard ismeretes jelenete. Béla „főlelemből”, nehogy András emberei fölkoncolják, a kardot választja; aztán bátyja cselszövényeitől tartva családostul Lengyelországba siet apósaéhoz s onnét annak csapataival megerősítve tér vissza. A király viszont német segítséget kap és cseh zsoldosokat fogad; „magyarja nem sok volt, mert igen sokan követték fiát, Salamont – (akit a várható veszedelmek elől kiküldött a német császárhoz, aki apósa a királyfinak) –, s azok közül, kik az országban maradtak, igen sokan Béla herceghez tódultak”. A két sereg a Tiszánál találkozik. Béla győzelmet arat, részben azért is, mert András magyarjai átpártoltak hozzá. A király megverve

Nyugat felé menekszik. De nem tud kijutni Ausztriába: Mosonnál elfogják, s pár napra rá Zir-cen meghal. Bélát 1060 decemberében királlyá koronázzák.

Ő pedig – írja a krónika – követeket küldött szerzte az országba, hogy minden faluból két-két értelmes beszédű, szót értő öreget, „seniores facundiam habentes” hívjanak királyi tanácsba Fe-hérvárra. Hanem „ennek hallatára nemcsak ezek, akiket hívtak, hanem az összes parasztok és szolgák is, Magyarország egész népével eljöttek a királyhoz”. Eljöttek, és sokan bizonyára már ott is voltak, segítségként csatlakozva seregéhez a Tiszántúlon; s Vata fia, János elérkezettnek láthatta az időt, hogy megkísérelje azt, ami apjának nem sikerült: a pogányság visszaállítását. A király, a püspökök és az előkelők behúzódtak a városba, onnét figyelték, mi történik. „A nép pedig állított magának előljárókat, *prepositos*, akiknek emelvényt készített fából, ahonnet az emberek láthatták és hallhatták őket.” Ezek követeket menesztettek az uralkodóhoz, ugyanolyan követelésekkel, mint annak idején Andráshez Vataék; a pogányság visszaállítását, a papság kiir-tását, a dézsmaalók fölakasztatását, az egyházak lerombolását, a harangok összetörését kívánták. A király három napi gondolkodási időt kért; ezalatt a nép előljárói a tömeg helyeslése mellett „kárhuzatos énekeket prédikáltak” a keresztény hit ellen. A krónika „*suggestus*”-t, megszállottságot emleget velük kapcsolatban. Ismerve a pogány szertartások révületeit, a kifejezésből könnyen gondolhatunk sámánokra, annál is inkább, minthogy Vata János – ahogyan az író egy ko-rábbi fejezetében tudósít róla – egész udvart tartott maga körül pogány papokból. „Vata lázadá-sa után sok évvel” – írja – János számos mágust, jósnót és madárjóst, „*magos et phitonissas et aruspices*” gyűjtött maga köré s ezeknek igézései, „*incantationes*” igen kedvesek voltak az urak előtt.

Béla közben körülvette katonáival a táborn. Ezek harmadnap a zendülőkre rontottak, sámánja-ikat, előljáróikat letaszították az emelvényekről, sokat megcsonkítottak, sokat megöltek, sokat megkötöztek és megkorbácsoltak s így nagy nehezen megfékeztek a lázadást. Rasdit, Vata János egyik „istennőjét” elfogták s Béla „addig tartotta elzárva a tömlőcében, míg megette saját lábát s ugyanott meg is halt”. Vata családjából pedig keresztény magyar feleséget nem vehetett, aho-gyan a magyarok viselt dolgairól szóló régi könyvekben, „*in antiquis libris de gestis Hungaro-rum*” olvasható; „mert ahogy Dathan és Abiron a régi törvényben lázadást támasztottak az Úr ellen, úgy ezek – Vataék – is a magyarok kegyelmi idejében a népet elfordították Krisztus hitétől”.

Így folyt le s így ért véget Magyarországon az utolsó pogány fölkelés. Béla harmadévre meg-halt; utána Salamon következett a trónon, s a harcokban, melyek az ő uralkodása alatt folytak, mind nagyobb hősé magasztosul az a László, akivel valóban elkövetkezett a magyarság „ke-gyelmi idejének” első fénykora.

* * *

A krónika már bátyját, Gézát is úgy állítja elénk, mint bölcs és békés keresztény királyt, aki in-kább él okos tanáccsal, mint nyers hatalommal; Szent Mór műve pedig, a legenda, melyet Zoerard és Benedek remetéről írt, buzgóságának – s tán aszkézis iránti hajlandóságának – nyilván-való szép jelét is megőrizte. Szent András-Zoerard ugyanis testén sanyargató láncot hordott, mely már annyira húsába evődött, hogy „kívül bőrrrel vonódott be, s amint a testéből kihúzták, hallani lehetett, hogy a bordákat súrolja.” E lánc felét a nyitrai Zoborhegy apátjától, Fülöptől Mór kapta meg. 1064-ben aztán meg kellett válnia kedves ereklyéjétől. Béla halála után ugyanis megisméltődtek az Árpád-házi utódlásoknál oly végzetesen gyakori trónviszályok, ezúttal And-rás királlyá koronázott fia, Salamon és Béla idősebbik fia, Géza közt, míg Dezső kalocsai érsek meg nem békítette őket azzal, hogy Salamon nyugton bírja a koronát, Géza pedig elégedjék meg a hercegséggel. Ezután „kölcsonös szeretetben dicsérve Istent”, király és herceg együtt ünnepel-ték meg a húsvétot Mór püspök székhelyén, Pécsen. Itt történt, hogy a herceg elkérte a láncot a püspöktől; s ez a tény egyúttal becses nyoma András remete szentté avatás előtti, ereklyéhez fű-ződő kultuszának. A láncot – írja Szent Mór – „mindeddig megőriztem, azonban a jámbor és ke-resztény Géza herceg esengő kérésére tőle megtagadni nem tudtam”.

Tizenkilenc esztendővel ezután első szentjeink sorában a zoborhegyi remetét is kanonizál-ják. E tizenkilenc esztendő alatt válik a nemrégiben még pogány zendüléstől háborgó Magyaror-

szág a kereszténység védelmezőjévé a keletről és délkeletről fenyegető kunokkal és uzokkal szemben, s válik László Isten ügyének és nemzetének Gondviselés választotta hősvévé. A krónika a Szentírás szavaival ünnepli őt: „Mint a hajnali csillag a felhő közepén, elűzője a sötétségnek, s mint a teli hold az ő napjaiban, mint egyszersmind tündöklő nap, úgy fénylett népében, mint a hústól elválasztott zsír. Vajon nem ölte meg az óriást, és elhárította a gyalázatot Izraelről. Mert megfordította a mindenfelől jövő ellenségeket és kiirtotta az ellenfeleket.” Lépteit jelek és csodák kísérik; körülötte Isten angyalai lebegnek; gesztájába a pogány magyar eredetmonda csodaszarvasát a keresztény legendák szarvassá változott, agancsain égő gyertyákat hordó angyala váltja föl; az ő egyéniségének hatása alatt megy végbe a pogány nemzeti hagyományok keresztény átértelmezése, krisztianizációja; az ő vezérlete alatt és személyiségének varázsában lesz a magyarság igazán kereszténnyé, és kereszténységünk igazán magyarrá. Vitézsége, hősiessége, hadi sikerei, egyszerű tettei, s ahogyan személyében egyesíti a magyar hőeszmenyt a keresztény király eszményével: mindez mintegy kihúzza az alapot mindenféle múltba sóvárgó, a múlt dicsőségén merengő pogány romantika alól; s a győzelmes harcokban ejtett gazdag zsákmány – (Nándorfehérvárnál például a krónika szerint nem volt magyar, aki meg ne gazdagodott volna) – még azokat is kielégíthette, akik egyébként visszakívánták volna a hajdani bőségesebb kincsszerzési lehetőségeket.

László harcainak egy része különben éppen azokon a vidékeken folyt, ahonnan korábban a két pogány zendülés támadt. E keleti részek alkották a Salamonnal való kibékülés után Géza hercegségét (Géza Salamonhoz küldött követei közt a krónika egy „gonosz Vata” nevűt is említ); ezen a tájon s Erdélyben folytak László vezérletével a kunok elleni küzdelmek, melyekben Vata egykori népe már kereszt alatt harcol; erre vonult a Bihart dúló kunok után a magyar sereg a meszesi kapun át Erdélybe, a kerlési csata helyére; itt verte meg László a Salamon szövetségében Beregig fölhatolt Kutesk kun vezért s vette el tőle zsákmányát; itt, a Temes folyó mellett győzte le Kapolcsnak a Felső-Tiszáig dúló kunjait; innét, ennek a vidéknek a népéből került ki László derékhada. A mogyoródi csata hadrendjét leírva mondja a krónika, hogy Géza a nyitrai csapatokkal középütt, Ottó cseh herceg a maga hadával jobb felől, László pedig a bihariakkal a bal szárnyon helyezkedett el.

A nép, melynek apái annak idején a kereszténység kiirtását követelték Andrásztól s részeseek voltak Gellért püspök mártíriumában, most a „kegyes” László seregében maga is vérét ontja Krisztusért. Amit László oly fényesen testesít meg: a keresztény hősiesség szelleme az egész országot áthatja. Ennek a szellemnek a jegyében épülnek szerte a magyar földön templomok; s ebben a szellemben írják meg a királyi udvarban – mert minden jel szerint ekkor írják – azt a történeti művet, mely úgyszólván egész középkori történelmi irodalmunk alapja lesz: a *Gesta Ungarorum*-ot.

Nem lehetetlen, hogy irtak László tetteiről külön gesztát is. „Ha valakit pedig gyönyörködtesz tudni – olvassuk a Képes Krónikában –, hány és mekkora jókat tett népének Boldog László, az ő gesztájából tudomást kaphat”, „si quem autem scire delectat, quot et quanta bona genti sue Beatus Ladislaus fecit, de gestis ejusdem plenam poterit habere notitiam”. Ez az „ő gesztája”, „ejusdem gesta” nemigen vonatkozhat sem a ránk maradt, XIII. századi kisebb legendára, sem valaminő más, elveszett legendszerkezetre: azt az író szokásos műfaji nevéen „legendá”-nak vagy „vitá”-nak nevezné; s nem is különösebben valószínű, hogy egy legendából, mely elsősorban a szentet van hivatva javarészt pápi olvasói elé állítani, az érdeklődő Lászlónak az egész nemzetet illető jótéteményeiről a gesztában elmondottaknál teljesebb tudomást, „plenam notitiam” szerezhette. De nemigen vonatkozhat a kifejezés a Képes Krónika egyik forrására, a Szent László kori elveszett ősgesztára sem. Ahol ugyanis a krónika erre hivatkozik, mint *Gesta Ungarorum*-ra hivatkozik rá; így emlegeti a tatárjárás előtt Ricardus barátnak a domonkosok keleti expedíciójáról tett jelentése is, – (s épp e geszta tudósítása nyomán indultak el a domonkosok megkeresni a „nagyobbik Magyarországot”). Föltehető tehát, hogy volt valamiféle külön „Szent László gesztája”, valaminő *Gesta Ladislai regis* című mű is, melyet a későbbi krónikás meg is különböztet elnevezésében a másiktól, a *Gesta Ungarorum*-tól.

A „kegyelmi időnek” mintegy teljessége érkezett el, ország és nép teljes krisztianizációjára mintegy a korona tétetett föl 1083-ban, az első magyar szentek kanonizációjával.

A szentté avatás eljárását III. Sándor pápa csak 1163-ban szabályozta. Addig szelvében divott az úgynevezett „népies kanonizáció”: püspökök, fejedelmek vagy a nép kívánságára az egyház megengedte, hogy egyes szent híreben álló elhunytakat szentként tiszteljenek. Az ügyet nem kellett föltétlenül a Szentszék elé terjeszteni, elég volt, hogy az illetékes egyházi személyek, érsekek, püspökök, vagy helyi, országos zsinat ilyen értelemben intézkedjenek. E rendelkezések érvénye természetesen nem terjedt ki, csak az illető egyházmegye, tartomány vagy ország területére s csupán akkor vált általánossá, ha utóbb a Szentszék maga is hozzájárult s az illetőt hivatalosan fölvette a szentek sorába.

Az első magyar szentek kanonizációja a jelek szerint nem pusztán népies úton történt. A fennmaradt életrajok közül a zoborhegyi remetéké és Szent István nagyobb legendája erre vonatkozóan nem nyújt tájékoztatást: mindkettőt a szentté avatás előtt írták. Szent Imre legendája és Szent István kisebb életrajza úgy adja elő a dolgot, hogy László király a csodák hatása alatt egybehívja a püspököket és apátokat, nemzeti zsinatot tart s ezen történik a háromnapos böjt kihirdetése és a szentté nyilvánítás. Szent Gellért kisebb, annak nyomán nagyobb legendája, meg Hartvik püspök Szent Istvánról szóló műve ezzel szemben úgy tudják, hogy a kanonizáció a Szentszék előzetes jóváhagyásával, sőt egyenesen a Szentszék útján történt. A nagyobbik Gellért-legendája szövege szerint a szentséges római egyház, vagyis a római Szentszék által rendeltetett el, hogy Pannónia megtérítőit a legnagyobb tisztességgel kell tisztelni. Hartvik püspök szentszéki határozatot és pápai bullát említ: „a római Szentszék intézkedése folytán apostoli levéllel elrendeltetett”, „ex Romane sedis institutione apostolicis litteris sancitum est”, hogy Magyarország első térítőinek és igehirdetőinek testét fölemeljék. A kisebbik Gellért-legendája, a kanonizáció idejéhez legközelebb eső forrás, megemlíti, hogy a fölemeltetés a pápai legátus jelenlétében, „veniente sedis apostolice legato” ment végbe, félreérthetetlenül pápai zsinatról beszél: „A szent római egyház zsinata elhatározta”, „a sancte Romane ecclesie sinode inventum est”, hogy a térítőket szentként tiszteljék.

Ezt a zsinatot VII. Gergely pápa 1083-ban tartotta Rómában. Célja az volt, hogy helyreállítsa az egyház békéjét és egységét. Békéjét, melyet a IV. Henrik császárral az investitúra miatt s a pápaság főhatalmáért vívott küzdelmek dúltak föl; és egységét, melyet a ravennai érseknek 1080-ban Henrik hívei által ellenpápává választása bontott meg. Az Itáliába nyomuló császári seregektől s a Rómát ostromló III. Kelemen ellenpápától szorongattatva „kétségkívül az a szándék is vezette őt, hogy válságos helyzetében a magyar nemzet ragaszkodását élessze”, midőn teljesítve László királynak a Szentszék elébe terjesztett kívánságát, a zsinaton kimondatta az első magyar szentek kanonizációját s erről „apostoli levelet” adott ki. Szent László azután nyilván ennek a bullának a birtokában hívta össze a szentté avatást itthon kihirdető nemzeti zsinatot s rendelte el a szentek tetemének ünnepélyes fölemelését. A szentté nyilvánítás tehát ennyiben történt általa, „per sanctum regem Ladislaum”, mint később a nagyobbik Gellért-legendája mondja; annyiban továbbá, hogy az ő szabolcsi zsinatán vették föl 1092 májusában Szent István, Imre és Gellért napját a kötelező ünnepek sorába. Egyébként azonban a szentté avatás nem „népies”, nem „canonisatio popularis” volt.

Ezt a legendákból kivethető tényrt Hartvik püspök műve még nyomatékosabban alátámasztja.

Pápaság és császárság küzdelmében László király mindaddig határozottan Róma oldalán állt, míg horvátországi politikája miatt összeütközésbe nem jutott a Szentszékkel. 1091-ben ugyanis örökségi jogaira hivatkozva – mert nővére felesége volt az elhalt Zvonimir királynak – Horvátországba nyomult, azt meghódította és hódítása elismerése érdekében követet küldött II. Orbán pápához. Minthogy azonban Zvonimir 1076-ban hűbéri esküt tett VII. Gergelynek s minthogy Horvátországot a Szentszék ettől fogva a maga hűbérenek tekintette, II. Orbán a kívánt elismerést megtagadta. László erre elfordult Rómától s kiegyezett IV. Henrikkel. Magyarország, mint a pápa mondja, „elszakadt az apostoli széktől és meghódolt a hamisság fejedelmének”.

1095-ben Kálmán lépett Szent László örökébe. A pápa a következő évben levelet intézett hozzá: a Szentszék iránti hűségre intette s örömét fejezte ki afölött, hogy a Gondviselés éppen őt emelte Szent István trónjára, „széttépődő a fátyolt, mely népe szeméit ekkor eltakarta”. A pápai követ, Odilo somogyvári apát fáradozásainak eredményeként Kálmán valóban vissza is tért

a Szentszék hűségére, bizonyos investitúra-jogokat azonban tovább gyakorolt egyes hazai zsinati határozatokra hivatkozva, s annak az alakuló magyar hagyománynak a szellemében, amely szerint e jogokat mint apostoli legátus Szent István kapta annak idején a pápától. II. Orbán ezt az érvelést nem fogadhatta el s végül is elérte, hogy Kálmán 1106-ban a guastallai zsinaton követei útján lemondott „a püspökök investitúrájáról, melyet elődei gyakoroltak”.

Kálmán és udvara azonban, úgy látszik, ennek ellenére sem hagytak föl azzal a törekvésükkel, hogy a magyar királynak egyes egyházi dolgokban való illetékességét mint régi és hagyományos, Szent Istvántól öröklött jogot igazolják; annál is inkább, mert a pápa 1096-i levelében kilátásba helyezte, hogy amennyiben Kálmán „az egyház kebelében állhatatosan megmarad”, vagyis kitar a törvényesen megválasztott egyházfő mellett, „azt a tisztséget és méltóságot, melyet Szent István az apostoli széktől köztudomás szerint kiérdemelt, ha kéri, el fogja nyerni”. Királynak, udvarnak érdekük volt tehát, hogy e „tisztséget és méltóságot” úgy tüntessék föl, mint Rómától adományozott széles körű fölhatalmazást, pápai legációt; ami különben a hazai tradícióval is megegyezett. A maga óvatos és tapintatos módján ezt a célt szolgálhatta a legenda, melyet Hartvik püspök egyenesen Kálmán parancsára, „vestro regali precepto” szerkesztett egybe Szent István nagyobb és kisebb legendájából, a csodáira vonatkozó följegyzésekből és a koronaküldésre vonatkozó, talán magyar hagyományból.

Ilyen körülmények között a Hartvik-legenda kanonizációról szóló tudósítása különleges figyelmet érdemel. Mi sem állt volna ugyanis inkább antigregoriánus célzata érdekében, mint hogy kidomborítsa az állítólagos régi, Szent Istvántól örökletes pápai fölhatalmazás szerint eljáró Lászlónak s a tőle egybehívott nemzeti zsinatnak a szerepét, s Lászlóval legföljebb utólagos hozzájárulást kéressen a Szentszéktől. A műben azonban szó sincs erről: előadása szerint előbb történik Róma intézkedése, a király kérésére, s László ez után, az apostoli levél birtokában rendelkezik a szentté nyilvánítás végrehajtásáról. A dolgok nyilvánvalóan így is estek: a kanonizáció a Szentszék útján ment végbe, s nem „népies” úton.

A szentté avatásnak, s annak, hogy a szentek napját 1092-ben a kötelező ünnepek sorába iktatták, „irodalmi” következményei is voltak. Gondoskodni kellett megfelelő liturgikus szövegekről, imádságokról a papi zsolozsma, a breviáriumi lekción s a szentek miséje számára. Ilyenkor, amennyiben hiányzott, rendszerint megírták a szent legendáját, breviáriumi himnuszait s antifónáit. Szent István nagyobb legendája és Szent Mór műve a zaborhegyi remetékről készen állt, ezeket fölvevették a zsolozsmába. Nem sokkal a kanonizáció után elkészítették Szent Gellért kisebb legendáját is. Zsolozsmájának egyik szép, ritmikus antifónáját egy XV. századi breviárium őrizte meg. Így hangzik:

*A progenie in progenies fecit misericordiam Dominus,
qui eduxit Abraham de ur Chaldeorum,
et de ultimis finibus terre vocavit Sanctum Gerhardum,
ut in hac terra nostra peregrinus esset et advena,
in illa vero patria celesti civis sanctorum et domesticus Dei,
ubi nobis datus est a Deo patronus,
jugiter intercedere dignetur
pro sancta plebe et universis fidelibus
nunc et in eternum.*